

Bietenholz, Peter

Az itáliai humanizmus és a bázeli könyvkiadás virágkora*

Vallási és teológiai írások

A humanizmustól a reformációig

A bázeli nyomdászok már a reformáció előkészítő szakaszában sem osztották általánosan az egyetemi körök óvatosságát. 1529-ben, a döntő évben (ekkor lett a város protestáns), csak egyikük hagyta ott Bázelt. Ezzel a helyzettel találkozunk, amikor döntően az új hit szolgálatában álló könyvnyomtatást vizsgáljuk. Midőn később a bázeli sajtó újra és újra katolikus szellemű eszmét közvetített, ez nem azért történt, mert katolikus volt, hanem azért, mert katolikus volta ellenére ki tudta elégíteni a reformált olvasóközönség igényeit is.

Témánk voltaképpen igazán magától értetődően vezet át bennünket a konfesszionális korlátokon. A reformáció hatására semmiképpen sem változtatták meg egyik napról a másikra a bázeli viszonyokat. Az egész virágkor alatt bizonyos előszeretettel ajánlanak bázeli könyveket katolikus prelátusoknak.

Az emigráns Curione család fia, apja harcos irodalmi működése ellenére nemcsak hogy Padovában tanult, hanem azt is megtette, hogy onnan egy itáliai fejedelemnek Bázelen nyomtatott könyvet ajánlott.

Eleinte kevés olyan Itáliából származó írás jelent meg, amelyik hite helyességét illetően gyanút keltő, de még nem kifejezetten protestáns volt. A negyvenes évek közepe táján a svájci olasz emigráció részvételével heves vita tört ki Róma ellen. A helyzet fokozatos konszolidációjával a pamfletek egyre inkább a protestáns teológiához és az evangélikus egyházközösséghez közelítettek. A szerzők szívesen használták az általánosan ismert olasz nyelvet, emellett a pamfletek kelendőségét még az Itália felé irányuló jelentős export is növelte, míg később feltehetően az olasz emigráns kolóniák állnak az előtérben, mint fogyasztók.

A vallásos élmény a reneszánsz Itáliájában kimondottan sokféle és gazdag a feltűnő ellentétekben; a 16. század elejére azonban bizonyos ellenszenv az addigi állapotokkal szemben mindenhol kivehető volt. A protestánsok és elő-

---

* Bietenholz, Peter: Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel. Basel-Stuttgart, 1959. 19-40.

deik, akikről majd először beszélünk, két irányzatra oszthatók, melyek közül az egyik főleg a humanizmus eszméinek hatása alatt közeledett a reformáció felé, míg mások azok felől a reformmozgalmak felől érkeztek, melyek magában az egyházban fejlődtek ki. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a két irány a korban jellegzetes egészet alkotott, s némelykor bizony közös gyökerekkel rendelkeztek.

Egy 1552-es lyoni kiadás nyomán jelent meg Johannes Oporinusnál egy kötet Aonius Palearius (Antonio della Paglia) műveivel. Tartalma főképp olyan volt, amit a humanisztikusan művelt közönség tudott élvezni. Csillogó latin elegancia és a humanista barátságok bőbeszédűsége jellemzi a levélgyűjteményt. Divatos filozófiai téma lesz a feddhetetlen ortodoxia korábbi hexameteres tankölteményéből: *De animorum immortalitate* (Az élők halhatatlanságáról). A bázeli tudósoknak azonban – ugyanis az 1566-os évre egy második, két beszéddel bővített editio került forgalomba Thomas Guarinus kiadásában, melynek gondossága a szerzőt kevésbé elégítette ki –, más indítékai voltak. Palearius szoros kapcsolatban állt Pietro Bemboval és Jacopo Sadoletoval. Míg ezek inkább etikai, mint dogmatikai értelemben gondoltak reformokra, addig Palearius – ezek mérsékelt álláspontján túljutva –, vonakodott dogmatikai állításait nyilvános esküvel megtagadni, ami aztán őt 1570-ben a római inkvizíció elé és a máglyára juttatta.

A beszédeggyűjtemény főként Palearius luccai retorika tanári és szónoki elkötelezettségeit tükrözi. Oda ugyanis, jellemző módon a sienai dominikánusokkal való konfliktus után került. Számunkra az „*oratio pro se ipso*” (beszéd saját magáért) a szembetűnő, melyet éppen emiatt a nézeteltérés miatt intézett a sienai városatyákhoz. Nem tagadja itt, hogy olvasta Desiderius Erasmus, Johannes Oecolampadius, Philipp Melanchthon és Martin Luther írásait, amelyekkel vádolták, s hogy ő, mint szövegkritikus és humanista tiszteli ezeket a német szerzőket. Ugyanakkor Sadoletora hivatkozik, Bernardino Ochino-t védi, akit a gonosz társak állítólag elüldöztek; s végül a mártírium büszke elfogadásáig emelkedik. A bázeli kiadás mindenestre nem tartalmazza azt az írást, ami miatt vádolták. 1566-ban Palearius azonban küldött egy példányt Theodor Zwingernek egy egyetemes bázeli zsinat esetére.

Ami Olympia Morata munkásságában vallásos karaktert mutat, az már a leplezetlenül protestáns erkölcsnemesítő irodalom területéhez tartozik, de ennek ellenére a mű egésze egy rendkívüli asszony emberi vonásai mellett a reneszánsz alapvonásait is felvillantja. A görögül folyékonyan beszélő leány a ferrarai udvarban mint körülrajongott kultúrscoda töltötte fiatalságát. 1548-ban Olympiát, aki egy német orvos felesége lett, útja férje hazájába vezette, ahol a szüntelen gond és a korai halál várta. Halála közvetlen hatására Curione, aki mint az apa barátja szintén Ferrarában élt, és akivel Olympia német földön töltött keserves évei alatt baráti levelezést folytatott, megható

kitartással gyűjteni kezdte minden írását, amihez csak hozzájuthatott. 1558-ban jelent meg első kötete Petrus Pernánál. Ez mindenek előtt emlékmű, melyet az elhunytak barátai állítottak: saját műveiből még keveset tartalmazott. De Curione előszava, amely a hátrahagyott művek további közlését szorgalmazta, bizonyára meghallgatásra talált. Az 1562-es kiadás már jelentős mértékben gazdagodott. A végleges, tovább bővített kiadás csak Curione halála után, 1570-ben jelent meg, és 10 évvel később Perna újból kiadhatta. A jelentékeny levélváltás mellett – amely a domináns latin mellett olaszul és görögül folyt – a kötet görög strófiákban írt zsoldárparafrázisokat, két latinra fordított Boccaccio novellát, egy pár egyszerű-ájtatos rövidebb imádságot és néhány humanista munkát is tartalmaz. Az egész a humanizmus szivárványszerű visszfénye; emellett a zsoldárok kiválasztásánál vagy Scaevola dicséreténél félreértéketlen az a krisztusi hősideál, amely szerint a bátor asszony a maga protestáns meggyőződésében élt. Curione és kortársai szemében az tűnt csodálatosnak Olympiában, hogy formai kiválóságban, tudományosságban és rettenthetetlenségben bármely férfival felvehetné volna a versenyt; megindítóak azok a levelek, amelyek a kimondottan nőies vonásokat sem nélkülözik. Csodálatra méltó a vallási élmény kifejező ereje, a szilárd istenhit, amely ritkán lapsodókifekszionális propagandává és sohasem sülyyed usztitássá.

A hite miatt menekülni kényszerült Celio Secondo Curionével gyökeret vert Bázelen az itáliai humanizmus. Mint az egyetem bölcsészeti karának professzora, számos írásával, fordításával és az általa készített kiadásokkal támogatta a humaniorákat. Publikációinak legértékesebb része mindazonáltal ebbe a fejezetbe tartozik. Az *Araneus seu de providentia Dei* (Araneus, avagy az isteni gondviselésről) kimondottan humanista írás. Két, egymástól eltérő szövegváltozata Curione életének döntő fázisát keretezi. Az első Velencében jelent meg, közvetlenül azelőtt, hogy a fiatal protestáns a lagúnák városának túlságosan forró talaját Ferrarával cserélte fel. Luccából azután 1542-ben végleg elmenekült. Az *Araneus* második kiadását Oporinus nyomtatta 1544-ben, amikor az olasz tudós Lausanne-ban telepedett le, és röviddel azelőtt, amikor Bázelen végre nyugalomra talált. Ebben az alakban a mű még különböző érdekeket szolgált. Az allegóriára való humanista hajlammal mindenféle zoológiai és orvosi tudományanyag előkerül, pantheizmusában az arisztotelészi, a világ múlthatatlanságáról alkotott koncepcióhoz veszélyesen közel kerül, gyakran jár újplatonikus ösvényeken, és végül isten mindenhatóságát és egyetemes jóságát a legélesebben exponálja, amelyből az isteni természet részeként létező emberre visszfény sugárzik át. Még a misztika is érdekelte a fiatal Curionét. Az *Araneus*-hoz csatolt sokféle appendix között található egy János evangéliumának elejéhez kapcsolódó kommentár Jákob lajtorjájának régi ábrázolásával. Basilius Amerbach, egy bázeli példány szorgalmas marginália-írója, meg is jelöli a lapszélén.

Két paszkvillusában az *Araneus* szellemiségének egy másik tendenciába való átmenete érzékelhető, amely kifejezetten a Fiordibello elleni beszédben jelenik meg.* Ez utóbbi, aki Sadoleto titkára volt, urához egy *De auctoritate Ecclesiae* (Az egyház tekintélyéről) című értekezést írt, amely talán éppen békülékeny hangneme folytán a protestáns menekült számára veszélyesnek tűnt. Curione beszédében az egyéniség kisebb hangsúlyt kap az országszerte használatos, katolicizmus elleni érvekhez képest, úgyhogy az szinte szolidaritási nyilatkozatnak értékelhető. Ugyanebbe a vonalba illeszkedik a *Christianae religionis institutio* (A keresztény hit tanítása), egy katechetikus dialógus apa és gyermeke között, amely olasz szövegváltozatban és francia fordításban is olvasható.

Ettől kezdve Curionéval mint pedagógussal és ciceroniánussal találkozunk, aki klasszikusok és történetírók kiadásánál is közreműködik; állandó szerepe a Bázelen otthonossá vált polgár. Ő tisztelte meg Henricus Bullinger egy konzultációval a Consensus Tigurinus tárgyában,** az ő emlékét méltatta Stupanus egy tiszteletteljes búcsúztatóval. Eközben létezik egy olyan Curione, aki majdnem minden olasz eretnekekkel kapcsolatban állt, 1549-50 telén egy újrakeresztelő zsinatra Velencébe utazott, és a *De haereticis* (Az eretnekekről) című türelmi írásban, mint Sebastiano Castellio barátja jelenik meg. Viszont az ebbe az irányba illeszkedő *De amplitudine beati regni Dei* (Isten boldog országának nagyságáról) című vallási iratát – jellemző módon –, nem Bázelen nyomták. Ezzel szemben megjelent Bázelen ennek egy előzménye *De amplitudine misericordiae Dei* (Isten irgalmasságának nagyságáról) címmel Marsilio Andreasitól, egy különben ismeretlen mantovaitól. Curione ezt a művet az akkor 16 éves fiával, Orazioval latinra fordíttatta stílusgyakorlatként; ez egyben annak első publikációja. A művet csak ebben a szövegváltozatban ismerjük: misztikus színezetű, erkölcsnemesítő, bűnbánó prédikáció. A fő hangsúly mindenképpen a „misericiordiá”-ra, az irgalmasságra esik, de az „Amplitudo”, azaz az isteni kegyelem temploma szélesre nyitott kapuinak ígérete is, nyomatékosan megjelenik. Éppen ennek kellett Curione írásában előtérbe kerülnie.

Curione vallási működéséhez további adalékul már csak a *Cento e dieci divine considerazioni del S. Giovanni Valdesso*-t (Valdessói Szent János 110 gondolata istenről) említhetjük meg, amelyek Pier Paulo Vergerio csomagjában érkeztek Bázelbe, és Curione publikálta őket. Ez az erkölcsnemesítő, meditatív írásokat tartalmazó könyvecske, amely Juan de Valdes személyes

---

* Ennek egy, a katolikus egyház auctoritását helyeslő műve Bázelen 1546-ban jelent meg.

** Ami nagy szó volt, hiszen a protestáns egyházak hitelveinek egyeztetésének ez a zürichi konzenzus (1559) jelentős kísérlete.

nápolyi hatásáról árulkodik, a mi összefüggésünkben egy láncolatot zár be. A devotio moderna Erasmusához fűződő barátsága által a jámbor spanyol mégis forradalmi szikrát hozott Itáliába, amelyet aztán egy teljesen más szellemiségű és temperamentumú honfitársa, Miguel Servet, heves lánggá szított, amely a hitük miatt üldözött olasz menekültek révén szükségszerűen áterjedt Bázélre is.

A vallási reformtól a reformációig és a spiritualizmusig

Nemcsak a reformációs propagandában, hanem a bázeli könyvtermésnek a pasztorizációt és a tulajdonképpeni teológiát érintő területein is jelentős dolgokat mondtak ki az olaszok; de érthetően nem annyira a humanisták, hanem inkább azok, akik maguk is az egyház kötelékébe tartoztak.

Pier Paolo Vergeriot, aki a pápai udvar sikeres diplomatájaként került szülővárosa, Capodistria püspöki székébe, honfitársai teljes joggal tartották lutheránusnak. 1549-ben kényszerült Itáliát elhagyni, ugyanabban az évben Bázélben bukkant fel, hogy aztán – egy rövid közjáték után, amikor plébános Vicosopranóban (Bergell) – a württembergi herceg szolgálatába álljon.

1549-ben jelent meg Bázélben egy írás, amely elpártolása dokumentumaként értékelhető, és protestáns körökben széltében elterjedt. Mint püspöki lelkipásztor, Vergerio állt a cittadellai ügyvéd, Francesco Spiera halálos ágyánál, aki népes családjára való tekintettel lutheránus felfogását megtagadta, mire rögtön a legmélyebb lelki zavarodottságba esett, és sem a professzorok, sem a papok nem tudták kétségbeesettségétől és attól a meggyőződésétől megszabadítani, hogy elárulta Istent és elveszítette örök üdvösségét. Érthető, hogy az egész protestáns világ ebben „Isten jelét” látta, az esemény mély benyomást gyakorolt rájuk, és szívesen felhasználták propagandaeszközként. Curione hat levelet közöl Spiera sorsáról Vergeriótól, melyekhez előszót ír: Isten maga akar a róma-hitűek elvakultságának véget vetni. Már 1550-ben megjelent egy további kiadás, amely Spiera szenvedéstörténetét adja hírül. Curione gondozta ezt is, s az eredeti levelekhez mellékelte Vergerio *Apologá-ját* (védőirat), amelyben egy másik olasz prelátussal szemben megvédi azokat a következtetéseket, amelyeket a capodistriai püspök a Spiera-esetből levont. Az olaszból való fordítást Francesco Negri gondozta. Ezt követte három másik szemtanú hangsúlyozottan tárgyyszerű beszámolója. A jogász Matteo Gribaldi odáig ment, hogy beleoldotta azokat az olasz szavakat, melyekkel a beteg őt köszöntötte. Jean Calvin és Martin Borrhaus beszámolóit Curione szellemében érvelnek.

Még ebben az évben Curione újból Vergerio kiadásán fáradozik: egy ki-sebb műről van szó, Vergerio átmeneti korszakából. Ez egy olaszul írt védekezés azok ellen a szemrehányások ellen, amelyeket Capodistria püspöke hallott.

Hálásak lehetünk Curionének az *Otto difesioni del Vergerio*-ért (Vergerio védelmében írt nyolc érv), bár e kötetke, amelyet eredetileg itáliai kiadványnak szánt, keveset tartalmaz a késői Vergerio-írások heves vitázó kedvéből. A harmadik apológia például nagyon eleven beszámoló a Tridentinum előtti olasz reformtörekvésekről. Láthatjuk a püspököt a maga területén ide-oda utazni, mindenütt szakadatlan harcban a szemének és szívének undorító szobrokkal. Mindenekelőtt a speciális védőszentek ellen lépett fel Vergerio. Hogy milyen publikumot céloz meg a kis mű, jól mutatja a nyelv mellett Curione ajánlása is: *A fratelli d'Italia* (Az olasz testvéreknek).

A szenteltvíz használata elleni irattal elérkeztünk a kis terjedelmű, hely- és szerzőnév nélküli iratok hosszú sorához. Ebben az esetben Vergeriót nevezik meg a latin fordítás előszavában az olasz eredeti szerzőjeként. Egy hasonló vitairatban Vergerio azt állítja, hogy levélben értesült a III. Gyula számára rendezett koronázási ünnepségekről, és most válaszul hozzászól a maga protestáns kommentárjait. Az evangélikusok mindig szívesen használt hasonlatát a két egyházfőről – Krisztus a töviskoronával és a pápa az arany tiarával – számtalan variációban dolgozza ki. Még egyszer szerepel a koronázás és III. Gyula személye egy írás témájaként: „VI. Edvárdnak, Krisztus Egyháza védelmezőjének” (Ad Sereniss. Angliae Regem etc. Ecclesiae Christi defensorum, Eduardum VI.). A nyomás nagyjából hasonlít a másik, Bázelen előállított nyomtatványéra; ezen kívül Vergerio egy bázeli példány Bonifatius Amerbach-hoz szóló ajánlásában önmagát nevezi meg szerzőként.

A pápaválasztás mellett a szentév is felszította Vergerio harci kedvét. Az *Ein heitere Erklerung des gegenwürtigen M. D. L. Jubel ior zu Rom* (A mostani Római Jubileumi Év derűs magyarázatja) úgy tűnik – miképp az olasz eredeti és a latin fordítás – Bázelen látott napvilágot. Németre Heinrich Pantaleon fordította.

Vergerio újabb témája a zsinat volt. 1551-ben kommentárt ír a *Bulla Iulii ... qua Concilium ... rursus fuit convocatum Tridentinum*-hoz (Gyula pápa Bullája, amelyben a Zsinatot ismét Tridentbe hívta össze). A végén a pápa mutatkozik meg testi valóságában gögös trónján („in superbissimo suo solio”) ülve, és nyíltan bevallja mindazt, amit Vergerio felró neki. A harcias olasz hasonló fogást alkalmaz az *Actiones duae secretarii pontificii* (A pápai titkár két cselekedete) című művében. Egy pápai titkárnak vállalnia kell, hogy mit sem sejtő urának egy sor kellemetlen igazságot adjon elő a protestánsokról. A középpontban itt is a Tridentinum áll. Eközben Vergerio a zsinattal is vitázott nagyon komoly pontokban. Már mint III. Pál követe nagy energiával szorgalmazta a német protestánsoknál az általános egyházi gyűlés gondolatát; túlságosan is az átmeneti generációhoz tartozott ahhoz, hogy valaha is belenyugodhatott volna az egyház tartós megosztottságába. Bizonyára nemcsak ismert és túlzott

becsvágya hajtotta arra, hogy még a Tridentinum végső fázisában is nehéz tárgyalásokat folytasson a zsinaton való részvételről.

Hosszú ideig Vergerionak tulajdonítottak egy másik zsinati iratot is, amely 1552-ben Oporinusnál jelent meg, s amit az összefüggés kedvéért itt említünk. Már Hubert megállapította, hogy a kis mű aligha származhat protestánstól és utal egy bázeli példány kézírásos olvasói bejegyzésére, amely Oporinust azzal gyanúsítja, hogy a könyvecskét hitvány profit szempontok miatt adta ki. A trienti hivatalos propagandairatok egy fajtájáról van szó. Johannes Gast naplójában a bécsi püspöknek, Fridericus Nauseának tulajdonítja az iratot, és egyidejűleg megemlíti, hogy Oporinusnak börtönbüntetést kellett viselnie a nyomtatvány miatt. A katolikus magatartás a nyilvánvaló visszafogottság ellenére is egyértelmű, mindazonáltal a nyomdász nem nélkülözte a derék bázeli polgárok támogatását. A könyv, mint pontos információk forrása, kétségtelenül értékes volt a protestánsok számára is. Továbbá, megjelenése azokra a napokra esik, amikor a német protestánsok képviselője a zsinaton egyre növekedett. Nem kellett volna éppen Erasmus városában ehhez a fejleményhez a legszebb reményeket fűzni? Melanchthon maga is útra kelt Trident felé, amikor 1552 tavaszán Szász Móric megjelenése a zsinat elnapolását eredményezte.

Vergerionak a polemikus írásokat tekintve csaknem parttalan természetéből kétségtelenül még továbbiak származtak a bázeli nyomdákból; ő vezette be 1555-ben a reformátusok polémiájába Francesco Petrarca *Liber sine nomine*-jét (Címzett nélküli könyv), amiképpen a bázeli könyvnyomtatás (legalábbis Matthias Flacius Illyricus közvetítésével) Petrarcát recipiálta. Ellenben a protestantizmuson belüli vitakérdések iránti érdeklődés, mint például a becsvágyó olasz tübingeni időszakában, a bázeli recepcióban nem adatolható.

Pietro Martire Vermigli számára a többi egyház léte már megváltoztathatatlan adottság volt: nyugodtan és bátran választhatott. Mint az ágostonos rend nápolyi Szent Péter kolostorának priorja Valdes körével, és azután mindenek előtt Ochínóval került érintkezésbe. Luccából 1542-ben menekült el, előbb Strassburgban, később Oxfordban fogadták be. Mindkét helyről a katolicizmus újabb térnyerésekor úsztak el a nagyrabecsült teológust. 1556-ban Zürichben talált tartós lakóhelyre. Mint Henricus Bullinger közeli barátja vett részt a „Confessio helvetica posterior” (az utolsó helvét hitvallás) megszövegezésében. Befolyása volt Zürichnek a kálvini predestinációs felfogás felé való fordulásában. A protestáns teológia és dogmatika szolgálatában töltötte életét, és mint zürichi polgár halt meg. Sok munkája változó lakhelyein jelent meg, Bazel azonban egy gyűjteményes és válogatott 3 kötetes kompiláció kiadásával tisztelte meg, melyet bár Johann Jakob Grynaeus gondozott, de Perna nyomtatott.

„A 16. század legműveltebb olasz teológusa” új helyén is nagyon tevékeny volt. Erőit a predestinációs vitákra, az Andreas Osianderrel való vitára és más dogmatikai problémákra koncentráta, míg a gyűjteményes kötetben az itáliai protestantizmus speciális gondjai csak néhány levélben tűnnek fel. A spiritua-
lizmus iránti olasz vonzódást mereven visszautasította; Servet az ő számára a „Sátán fia” volt. Mégis megfigyelhetők bizonyos, az olasz eredetre jellemző vonások.

Aktív és karitatív jámborságban való hitét, amely a Valdes-körben nagy becsben állt, szívesen kapcsolta össze a kálvinista predestinációs tanítással, amennyiben Isten kétféle megismerését különböztette meg: „unam efficacem”, amely a kiválasztottaknak az Írás által nyilvánul meg és tettekben fejeződik ki, és „unam frigidam”, melynek nincs értéke az üdvösség szempontjából. Pado-
vai tanulóéveinek arisztotelizmusa mellett a rend egykori generálisának, Egidio da Viterbonak a platonizmus iránti vonzalma felismerhető nála.

A gyűjteményes kötet előtt, 1544-ben jelent meg a Credo (Hiszekegy) egy rövid magyarázata, amely Itáliából való menekülésének évében keletkezett. Alighanem ez az első olasz nyelvű, Bázelen nyomtatott szöveg. 1558-ban kö-
vette ezt a Római levelek kommentárja, melyben predestinációs tanítását dolgozta ki.

Vermigli haláláig számos dogmatikai vitában szólalkozott össze a manto-
vai Francesco Stancaroval, ezzel a teológiai zsoldosvezérrel és a veszekedé-
sekben örömét lelő izgágával. Mikor Stancaro már régen Lengyelországban és Erdélyben veszekedett, Svájcban még mindig félelemmel gondoltak vissza a felforgatóra. Mindez csak a jövő, amikor 1547-ben Bázelen tartózkodik, és Ochinoval és Curionéval együtt az egyetemi anyakönyvbe bejegyzik. Ez az időszak számára irodalmilag termékeny és talán túlságosan is nyugodt volt, mert majdnem úgy tűnt, mintha Bazel, élete egyik ritka állomása lett volna, melyet ok nélkül hagyott el ismét. A Bázelen nyomdába került írások az el-
következő perpatvarokkal még semmiféle összefüggést nem mutatnak.

A legjelentősebb közülük az *Opera nuova della Riformatione* (Új művek a reformációról), amely kétségtelenül megfelelt az olasz protestáns valláspropa-
gandának, ahogy ezt az olasz nyelv, a velencei dózsénak és a tanácsnak szóló ajánlás mutatják. Más protestánsokhoz hasonlóan úgy tűnik, Stancaro is bizo-
nyos reményeket fűzött ahhoz, hogy a Serenissima lesz az első olasz állam, amely átpártol a reformáció táborába. Az újrakeresztelőkkel való feltűnően heves szembefordulás bizonyára nincs minden utalás nélkül a velencei viszo-
nyokra. Az írás egészében véve bevezetés a lutheri tanítás sebezhetetlen és kifogástalan védelméhez, amely az inkvizitorok által általában használt Quaestionariummal (kérdőpontok) is összefüggésbe hozható. Egy harmadik, a sacramentumról szóló kényes tanokat tárgyaló része, ahogyan Stancaro az előszóban mondja: „per certi e legitimi impedimenti” (bizonyos törvényes

akadályok miatt) még nincs befejezve. Krisztus közvetítő szerepéről való különleges felfogását, amely később Lengyelországban és Erdélyben az antitrinitáriusok előtt szabaddá tette az utat, úgy tűnik, csak ezután, Osiander álláspontjával való polémiában dolgozta ki.

Stancaro kisebb írásaival a kutatás még nem foglalkozott. Négy, Bazelben nyomtatott írása közül kitűnik a Jakab-levélhez írott kommentár, melyet a locarnói Taddeo Duni fordított latinra. Stancaro magában a szövegben, a fordító az előszóban emeli ki a Jakab 2,14–26 hely fontosságát, mely szerint a hit tettek nélkül halott. Alighanem emiatt a tendencia miatt kezelte Luther idegenkedéssel a Jakab-levelet és állította szembe mint igazi „száraz levelet” („strochern Epistel”) Pál leveleivel. Úgy tűnik, mindazonáltal, hogy a két emigránsnál nem feltűnő az egyedül a hitből származó megváltás elutasítása. Halott hit alatt sokkal inkább az itáliai nikodemitákat, üdvös cselekedetek alatt pedig a katolikus egyháztól való nyilvános elfordulást értették. Mégis kerüli a szöveg, a nyomdatechnikai óvintézkedéseknek megfelelően, a protestantizmus túl nyílt beismerését. Három további kis írás valószínűleg Stancaro távozása után jelent meg Jacobus Parcusnál a hátramaradt anyagból. Mindegyik csak pár oldal terjedelmű, és csak vázlatokat tartalmaz kutatási területéhez, a Bibliához és a hebraikához.

A vitázó kedvű Vergerio és a bölcs Vermigli mellett a valóban zseniális itáliai, a hite miatt menekülni kényszerült Bernardino Ochino mutathatja nekünk a harmadik utat. A sienai kapucinusok generálásának menekülése, aki egy genfi intermezzo után Vermiglihez hasonlóan Németországból és Angliából is távozni kényszerült. Azután a locarnói egyházközség lelkipásztoraként ő is Zürichben talált rá küldetésére. Többször járt Bazelben. A város a mindenütt üldözött és hazátlan ember írásait hűségese kibocsátotta. Minden fontos művét Perna adta ki.

Ochino prédikációinak első része Calvin meglegedésével valószínűleg már a negyvenes évek elején megjelent Genfben a nem túl közkeletű olasz nyelven. Bazelben jelent meg két nagyon hasonló datálatlan kiadása, az első négykötetes; a második – a rosszabb papírról és az eltérő iniciálékról ismerhető fel –, kiegészül egy olyan ötödik kötettel, amely egyedül rendelkezik paginálással és évszámmal: 1562.

Ochino gondolkodását két fontos tradíció egyesítése jellemzi: az alázatosság ferences ideáljához az itáliai platonizmus társul. Az emberi méltóság filozófiai magasztalásával szemben túlsúlyban van az ember saját, teremtett mivoltából eredő bűnösségének és porszem-voltának tudata az isteni mindenhatósággal szemben, de ez éppen csak olyan erejű, hogy az ember sajátos helyzete nem Luther pesszimizmusával, hanem egy a jó és rossz közötti feszültségként fogható fel, s ezzel nagyobb lehetőség nyílik az életigenlő morális felelőségre és a cselekvő könyörületességre. A Jó és a Rossz, az Isten és az Ördög

közötti feszültség előtt csődöt mond az emberi gondolkodás és tudás. Csak a lélek misztikus rezdülése mutatja meg a hívőnek az igaz utat: „Az a mód, ahogyan a vak látóvá válik, a tudatlan megismerővé, a korlátolt vizsgálódóvá, a kiút megtaláltatik és a csend feldicsértetik. Aki meg akarja ismerni az Istent, szükséges, hogy a tudatlanság iskolájában tanuljon, és ez a hatalmas, elérhetetlen és megragadhatatlan fény legyőzze őt”. Ochino gondolkodásának középpontja a *docta ignorantia* (tudós tudatlanság), de éppolyan jellemző a személyes-szubjektívhez való állandó vonzódás: „De tudd meg, hogy nem elég egy holt vélekedés az Istenről, hanem szükséges az élő hit, nem csupán arról, hogy Isten mi önmagában véve, hanem arról, hogy mit jelent neked.”

1561-es dátummal Ochino két további munkája hagyta el a Perna nyomdát. Az első, amely az úrvacsora-vitával kapcsolatos állásfoglalást tartalmazza, olaszul és ezzel egyidejűleg latin fordításban is megjelent. Populáris és részben polemikus hangnemben utasítja el mind a katolikus, mind a lutheránus álláspontot. A hitújítás képviselői közti adáz vitában Ochino Isten segítségével kiutat akar találni. Az úrvacsoratan egyáltalán nem olyan dogma, amely szükséges az üdvösséghez, az egyetértés veszélyeztetése nélkül minden párt békében maradhatna a maga felfogása mellett.

Ugyanebben az évben nyomtatta Perna Ochino *Kathekizmusát*, melyet a zürichi gyülekezetnek ajánlott. A mű a hagyományos határok között marad, annál inkább fáradozik a szerző azon, hogy lehetőleg egyszerűen írjon „azzal, hogy el kell hagyni az összes olyan nehézkes, tudóskodó részt, ami nem szolgál az üdvösséghez”, ide tartozik jellemző módon a szentháromságról szóló tanítás is.

Végül ugyanebben az évben jelennek meg az úgynevezett *Labyrinthe*. A bázeli könyvtár egy címlapvariánst tartalmazó példánnyal rendelkezik: „Prediche del R. Padre Don Serafino da Piangenza ... Stampate in Pavia” (Don Serafino da Piangenza páter prédikációi ... Páviában kiadva). Nyilvánvaló, hogy itt is félrevezető címmel látták el a kiadás egy részét, mert Itáliában Ochino jól ismert neve bár feltehetően kívánatos, de mégis régóta erősen kompromittált. Az olaszban járatlanokat ugyancsak figyelembe vették, nyomban megjelent a latin fordítás is. Mind a szabad, mind a nem szabad akaratról szóló tanítás szükségszerűen négy-négy látszólag kibogozhatatlan labirintusba vezet. Mégis sikerül a mutatóvonal, hogy mind a nyolc labirintusból kiutat mutasson. Másfelől mindkét vélemény egyenértékűként áll egymással szemben, és most kezd neki Ochino a tulajdonképpeni prédikációnak: „Az az út, ami egyszer csak kivezet az említett labirintusból, az a tudós tudatlanság útja.” Az, hogy az ember mennyi szabadságot fogad el, vagy utasít vissza, vagy egyáltalán nem törődik ezzel, az semmi befolyást nem gyakorol megváltására, éppúgy, mint az úrvacsora ilyen vagy olyan felfogása. A tudatlanságban rejlik az üdvösség. Egy gyermek, ha úgy hal meg, hogy eleven a hite az Istenben és a Krisztus

általi megváltásban, és a teológiai szubtilitásokról fogalma sincs, egészen biztosan üdvösségre jut. A mű rafinált, csaknem szofisztikus felépítése és a docta ignorantia-ra való törekvése között nem olyan teljes az ellentmondás. Már Nicolaus Cusanus számára is csak az Isten vonatkozásában volt a tudatlanság üdvhozó, az emberi területen a bölcsesség és a tudás nem mellőzhető. A *Concordantia catholica* (Katolikus egyetértés) szerzőjével Ochino nemcsak a jámbor együgyűség és testvériség melletti kiállásában hasonlítható össze, hanem abban is, hogyan nyernek a skolasztikus gondolkodási formák új jelentőséget.

Érthető, hogy Ochino *Labyrinthe*-jét Zürichben Bullingernél és Vermigli-nél nem fogadták tetszéssel. Az aggot barátilag arra intették, hogy írásait a jövőben kinyomtatás előtt terjessze be a zürichi autoritások elé. De következő munkája már Perna kezében volt, ennek publikálása üzte a 77 éves férfit öt gyerekével együtt még egyszer az országútra, és csak Morvaországban tudott megállapodni. Az írásmű technikája ismét nagyon ügyes: minden vitában az orthodoxia képviselője győz, de a legyőzött opponensek némelykor helytállóan érvelnek. Például a háromságról szóló dialógusokban, de mindenek előtt a kétes hírű, a poligámiáról szóló 21. dialógusban, amely Zürichből, majd Bázeltól és Strassburgból való kitoloncolásának legfőbb ürügye volt. A halálbüntetés kategorikus elutasítása az eretnekekkel kapcsolatban Castelliót, a fordítót, feltétlen megörvendeztette. Valóban veszélyes és kompromittáló volt azonban az isteni inspiráció csökönös hangoztatása a hivatalos egyház jól rendezett dogmatikájával szemben. Ez mindenképpen megbotránkoztatta az ortodoxiát, habár Ochino minden igyekezetével azon volt, hogy közvetlenül ne mondjon neki ellent.

A ferences szellemmel szorosan összekapcsolódott olasz kegyességi hagyomány következménye, hogy újra és újra konfliktusa támadt a hivatalos egyházakkal, mert végül is nem egy, az egyházon belüli vallásosságot célzott meg, hanem egy folyamatos, magát tovább örökítő reformációt. Az ilyen szellemiségű férfiak a hit egyszeri, nagy megújításával nem elégedtek meg, és így az új evangélikus egyházon belüli mozgástér feltétlenül szűk lett számukra. Ochino bázeli nyomtatványai a svájci területen nem értek el feltűnő sikert. Az Itália felé irányuló visszahatást is nagyon korlátozottan kell elképzelnünk: annál fontosabb jövőendő hatásuk Lengyelország és Hollandia unitárius köreire és végül a felvilágosodásra.

Hogy Ochino nem volt egyedi eset, azt az ossanai (Trentino) Giacomo Aconcio is kifejezésre juttatja. Sokban a sienai ellentétének látszik. Soha nem volt egyházi ember; teológiája mindig laikus maradt, de sokkal egyértelműbben az arisztotelészi tradícióból származik. Mindketten a szellemtörténet ugyanazon útján járnak, és ez az út nem utoljára a bázeli nyomdászatot vezet keresztül. Amikor Aconcio *Stratagematá*-ját ki akarta adni, már hosszú ideje a

távoli Angliában élt, mint királyi erődépítőmester. Mégis kimondottan Pernát, a bázeli nyomdászt kereste fel, és okunk van azt feltételezni, hogy külön ezért utazott a Rajna-menti városba.

Pernánál 1558-ban Aconcio két kis írása jelent meg álnéven, melyek különösen ritkák, de modern kiadásban kényelmesen hozzáférhetők. További védőintézkedésként a *Dialogus* két különböző címváltozat mögé rejtőzik, melyek közül az egyik az inkvizíciót akarja kijátszani. Sok leleménnyel a gyakorlati életből vesz egy jelenetet. Vásárra utazva két kereskedő beszélget. Az egyik, egy lutheránus – ezt az olvasó csak akkor veszi észre, amikor már majdnem végigolvasta a *Dialógust* –, egy szempillantás alatt meggyőzi csodálkozó útitársát arról, hogy a katolicizmus az Antikrisztus egyháza. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a kis dráma némelykor hasonlóképp játszódott volna le a valóságban. A dialógushoz a keresztény hit rövid summáját mellékeltek. Alkalmat akar szolgáltatni ez a protestáns hit védelmére és e célból felsorolja a legfontosabb bibliai idézeteket az ellenfél érvkészletéből, valamint az ütöképes ellenérveket. A *Somma*-t Stancaró *Opera nuova*-ja kis ellendarabjának tekinthetjük: ott inkább a teológiai képzett, itt a laikus mindennapi használatára való vita-receptek vannak összeszedve.

Aconcio művei közül legfontosabb a *Stratagemata Satane*. A latinul írt mű célja már nem a reformáció propagálása. Már az előszóban sem riad vissza Aconcio attól, hogy konstatálja az új hiten belüli végzetes megosztottságot, habár ettől a katolikus olvasó esetleg ujjong. Az egész teológia, a maga dogmatikus vitáival az ördög stratégiája. Aconcio kiutat is mutat: a megélt kereszténység, amely a dogmák minimumán alapul, és a lehető legnagyobb fokú tolerancia fogja a lelkek közötti szakadékot áthidalni.

A *De methodo* (A módszerről), Aconcio negyedik műve, melynek Perna volt a keresztapja, a filozófia területére vezet át. Ott is megvannak az ördög megfeneklett, spekulatív iskolás pozíciói. Ami továbbsegíthet, az az önálló metodikai gondolkodás. Aconcio nem kíván a hagyományos rendszer mélyébe hatolni, bár az arisztotelianizmusban, amelynek elsősorban elkötelezettje volt, a valódi filozófiai tartalmat veszi észre legkevésbé, de igen fontos, hogy a gondolkodásban és a hitben a felelősségtudattól áthatott tapasztalat elvét értékeli nagyra.

Aconcio két utóbb említett írásának utóélete nagyon jelentős. A roppant kelendő *Stratagematá*-t Perna a frankfurti vásárra még ugyanabban az évben latinul és franciául is kiadta. Bázelen aztán megjelent 1610-ben latinul és 1647-ben az egyetlen német fordításban. Körülbelül egyidőben jelent meg az első angol változat, korábban már egy holland. Az 1610 és 1664 közötti rövid időre tehető a legtöbb kiadás, hat esik Hollandiára, három Angliára. A *De methodo* esetében a bázeli editio princeps és a három következő hollandiai nyomtatvány közé egy 1582-ben Genfben megjelent ékelődik. Ochino egyik

barátja, Castellionak és a bázeli eretnek köröknek lelki rokona, hitében és életfelfogásában a kálvinizmushoz olyan közel állt, hogy a *De methodo* egy genfi kiadásáról és különböző francia nyelvű *Stratagemata* kiadásokról számolt be. A predesztinációs elképzelések nevében követelt Aconcio toleranciát az eretnekek számára.

Spirituális alapvetéssel találkozunk a mantovai Alfonso Corrado Apokalypsis-kommentárjaiban. A szerző művét Jézus Krisztusnak ajánlja, az olvasónak pedig jelzi a bevezetőben, hogy a raet hegyek között menedéket talált, s művét a „fratres”-hez intézi, alkalmasint talán graubündeni sorstársaihoz. E kör gondolkozásának az apokalipszis iránti érdeklődése jól megfelelne. A kommentárt mindenekelőtt katolicizmus ellenes tendencia uralja. Szívesen elhisszük a szerzőnek, hogy nem képzett teológus. Azon fáradozik, hogy ezt kifejezésre is juttassa. A mű teljesen elfeledettnek látszik manapság, mindazonáltal 1574-ben Bazelben egy második kiadást is megért.

1553 márciusában Bonifacius Amerbach Giovanni Leone Nardi- (Leonardi?)-től egy írást kap, amelyhez köszönetképp a szíves fogadtatásért a *Tafeln des evangelisches Gesetzes* (Az evangéliumi törvények táblája) egy példánya volt mellékelve, melyet a feladó épp az imént nyomtatott ki Pernánál. A különös emigráns személyét, aki Angliából jött Svájcba, homály borítja. Bárbar latinja és nyers spiritualizmusa azt a feltételezést erősíti, hogy egykor kolduló szerzetes volt. Könyve ma ritkaság és egészében még nem tanulmányozták.

Az előszó tartalmi áttekintést nyújt „Isten népéhez intézett intés”. Előjáróban kihirdeti az állandóan ismételt prófétikus fikciót: második Mózesként hozza az evangéliumi törvény tábláit. A negyedik könyv a francia klerikus Nicolas Grenier elleni polémiába burkolja Nardi tulajdonképpeni hitvallását. Ez megfelel a svájci tanításnak, s így tudta a nyomdász saját nevét a kiadáshoz adni, hiszen mindezek mögött elrejtőzik a szerző spirituális felfogása. Így talán nem felel egyenes tagadással a kérdésre „vajon a templom megfelelő hely-e az imádkozáshoz?”, de az IKor 6,19-re való hivatkozás pontosan elég: az igazi templom maga az egyes hívő. Egyéb, nem kérdésre írt nyilatkozatok eredményezték aztán, hogy Nardi is nyíltan elutasította a hivatalos protestáns egyházat. Kiadásunk ötödik könyve a szent iratok magyarázatába a Koránt is beszámítja.

Nardi hitvallásában a szabad akarat elutasítása központi jellegű volt. Néhány évvel ezelőtt drámai jelleget kölcsönzött ennek Francesco Negri Bassanóból, aki a graubündeni Renato követője volt, és Curionéval együtt résztvevője az említett velencei újakeresztelő zsinatnak. Munkáját nagy valószínűséggel az erasmista Bazelben nyomták, mielőtt Genf egy francia fordítással tisztelte meg. Nem éppen életszerű folyamatban adja elő a „Tragödie” a pelagiánus szabad akarat bukását az Isten halálos ítéletének végrehajtásáig; egyidejűleg ez

Rómában barátainak – konkrétan és átvitt értelemben – az életét veszélyeztette.

Mindezek a személyiségek Európán át vezető szüntelen vándorlásaik során talán nem is tudtak volna erőteljesebb hatást kivívni gondolataiknak a világtörténelemben. Fausto Sozzini azonban nevét az unitáriusoknak kölcsönözte és egy évszázadon keresztül életerős szervezet jött létre. A honfitársaiból és barátaiból szerveződött bázeli kör karakterét jól jellemzi az a viszony, amely őt és nagybátyját e városhoz fűzte. Fausto döntő írásai nem a rajnai városban jelentek meg, de amíg itt 1578-ban a *De Iesu Christo Servatore* (A megszabadító Jézusról) című művének kidolgozásával foglalkozott, sikerült neki Sebastian Castellio hagyatékát kézhez kapni, és ebből négy dialógust publikálni. Az előszóban mint Felix Turpio szólítja meg az olvasót, és a szabad akaratról szóló tanítás geneziséét mutatja be. A mű elején a „magnus Erasmus”-t állítja Lutherrel szembe, állítólag Melanchthon is az ő felfogásához pártolt. Ezt a felfogást Theodorus Bibliander állítólag nyomatékosan képviselte. A negyedik láncszem Castellio, míg az ellenfelek sora Luthertől Vermigliig és Calvinig terjed. Sozzini csak nehézségek árán publikálhatta szövegét, mégpedig csak tizenhatodréttben. A nyomdász Perna pedig engedetlenségét, mivel előzetes cenzúra nélkül nyomtatott, a börtönben szenvedte meg.

Míg Sozzini csak a bázeli könyvnyomtatás peremén jelenik meg, addig az, aki örökösének vallja magát, a bázeli kiadók állandó munkatársa volt. A savoyai Sebastian Castellio valószínűleg a bázeli eretnek körök legjelentősebb és legbátrabb tagjának számít. Castellio kétségtelenül éppolyan erősen állt olasz barátai befolyása alatt, mint ahogy ő a vallási toleranciáért vívott harcával az egész mozgalmat előrelendítette. A későbbi olasz emigránsok közül mindenekelőtt Mino Celsi lépett a nyomdokaiba. Személye nem egészen tisztázott, mivel nincs igazolva, hogy tolerancia-traktátusát valóban Bazelben nyomtatták-e. A sienai patricius Itáliából való menekülése után pont a leghevesebb dogmatikai zavarok közepette találkozik a „Bündner Gemeindé”-kkel (Gyülekezetek). Az 1571-es chur-i zsinaton a toleranciát szorgalmazta. Két bázeli tartózkodása sem eredményezte viszont a toleranciáról szóló írásának kinyomtatását. Celsi ellenben 1572-ben Pernánál Castellio egy újonnan kiadott művét, az Újtestamentum latin fordítását párhuzamos francia szöveggel adta ki. A vallási tolerancia követelménye a bázeli kör számára valószínűleg közös, még formálódó intenciónak számít. Bazel vendégeinek és barátainak itt felsorolt könyvei mutatják, mekkora szabadossággal sértegette egymást a szabad akaratról szóló erasmusi hitvallás és az ellene induló polémia, milyen sokrétű volt a kapcsolat a kálvini predestináció-tan és Itália spiritualista öröksége között. Az úrvacsora értelmezéséről végül a polgárság és a bázeli teológusok között a legkülönbözőbb nézetek léptek fel.

Katolikus szerzők

A bázeli nyomdászok először is nem foglalkoztak szerzőik felekezeti hovatartozásával, úgyhogy éppen a vallási területen ki volt zárva, hogy a katolikus szerzők nagyobb arányba jussanak szóhoz. Viszont az a kevés szöveg, amelyet itt említhetünk, még világosabb fényt vet az általuk képviselt célokra.

A pápai protonotarius Paolo Cortese *In sententias* című műve - Petrus Lombardus humanista átdolgozása* - Caspar Peutingernél, aki azt Bazelbe küldte, és Beatus Rhenanusnál, aki 1513-ban a Frobenius kiadónál kiadta, óriási lelkesedést váltott ki. Az előszavakban mindketten arról beszélnek, amit a sokat emlegetett teológia eljövendő légkörével szemben támasztanak, és ami a skolasztikusok „gyerekes dadogását” végre felváltaná. Az, hogy a mű merő eleganciából, teológiai szempontból meglehetősen szolid, elkerülte a figyelmüket. Az írás azért foglalkoztat most bennünket, mert 1540-ben újra kiadták változatlan formában, de nagyon megváltozott körülmények között. Abban az időben ez vélhetően epigonszerűnek hatott, különben a vallásos szellemű humanisták és az Alpok két oldalán élő Erasmus-barátok közötti együttműködésnek nem lett volna akkora hatása a Tridentinumra.

A kiadóknak ennek ellenére bizonyára az volt az igényük, amikor Gieronimo Savonarola *De veritate fidei* (A hit igazságáról) című írását az új kiadás-hoz csatolták, hogy vállalkozásukat a protestáns olvasóközönség számára aktualizálják. A firenzei prófétát a kortársak jelentős teológusként tisztelték; aki a protestánsokat Jan Hus-szal és Prágai Jeromossal együvé sorolta. Bár a nyelvnek a bázeli kiadás címében dicsőített eleganciája nem volt éppen Savonarola célja, és írását a humanisták nem fogadták tetszéssel, a két szellem különleges kombinációja a vallási polémiában rövid időn belül az igazi dogmáról adhatna felvilágosítást, mégis jellemző marad e felfogás utóéletére, hogy annak legkiválóbb szószólója, Erasmus, a közeledő reformációt tragédiának érezte.

Ebben az összefüggésben nehezen érthető, hogy éppen Jacopo Sadoletot, Amerbach barátját és levelezőtársát - egyetlen zsoltárkiadástól eltekintve - Bazelben nem vették vallásos szerzőként figyelembe. Nem tűnik-e úgy, mintha éppen ő lenne egy bázeli összkiadásra feljogosítva? Caspare Contarinivel is csak egy félreeső mellékúton találkozunk. Azt kell feltételeznünk, hogy ezeknek az embereknek a bíborosi ortalom alá helyezése recepciójuk útjában állt, bár felfogásuk a bázeli Erasmus-követők törekvéseivel közeli rokonságot mutatott.

---

* A korai egyházatyáknak egyes teológiai alapkérdésekben kifejtett, egymással ütközött véleményét tartalmazza ez a mű.

A jelentős Polidoro Vergilio Véreskezű Mária angol királynőhöz intézett utolsó levelében a Szent Szűzre utaló gonosz célzásokkal hódol a királynőnek. Röviddel azelőtt hagyta el Angliát, és talán Bázelen keresztül visszatért szülővárosába, Urbinóba, ahol két évvel később, 1555-ben meghalt.

Erasmussal személyes kapcsolatok és egyező vallási nézetek kötötték össze. A tradíciók történelmi eredetéről szóló Enciklopédiája, a *De rerum inventoribus*, a 16. században szokatlanul elterjedt és népszerű volt. Miután a mű már különböző indexeken megjelent, Rómában azt szerették volna, hogy egy megtisztított kiadás kerüljön forgalomba. A másik oldalról nem kevésbé hamisította meg egy protestáns angol fordítás az eredetit. Feltételezhető, hogy a mű tartós népszerűségét elsősorban enciklopédikus jellegének köszönhette. Míg az első bázeli kiadások a szerzetességet illető kritikáikkal és az őskeresztényi példaképekre való hivatkozásokkal egyértelműen az előreformációs propagandát szolgálták, a későbbi kiadásokban a zsinati egyházba való belépés, a keresztény morál szembeállítása a pogánysággal, és főként Luthernek Bázelen sohasem vitatott besorolása az eretnekek közé inkább erasmusi hitvallást jelent, ami már nem egyeztethető össze a protestantizmussal.

Eközben a vallásos gondolat általánosságban már rég más irányokat vett. A tridenti zsinat megnyitásának évében Giovanni Bernardo Feliciano, a regazzolai születésű velencei orvos és humanista publikált az Apostolok cselekedeteihez és az összes levélhez egy húsz egyházatya értelmezéseiből összeállított kommentárt. Megelégedett egy összegző szerzői jegyzékkel, nem adta meg, hogy kitől származtak az egyes magyarázatok. A pompás bázeli egyházatya-kiadások ellenére elég nagy volt az igény egy egyszerűbb, kézbe fogható szövegmagyarázat iránt, úgyhogy Michael Isengrin 1552-ben utánnyomást határozott el. Így került Felicianonak Alessandro Farnese kardinálishoz intézett előszava a bázeli sajtóba. A kabbalistáknak és bizonyos természettudósoknak címzett ügyes piszkálódásokkal képviseli a jámbor arisztoteliánus az egy és oszthatatlan igazság ügyét.

A reformáció új jelentőséget kölcsönzött a bibliamagyarázatoknak, amelyeknek a nyomdászok különböző kommentárokkal igyekeztek megfelelni. 1540-ben nyomta Isengrin a mantovai bencés, Giovan Battista Folengo zsol-tárkommentárjainak első kiadását, melyet a hit bensőségesebbé tételének és a klérus erkölcsi megtisztításának nemes szándéka jellemez. Valószínű, hogy a szerző kezdettől fogva szoros kapcsolatban állt Bázellel, és Isengrinnek az a kijelentése, hogy akarata ellenére folyik a nyomtatás, vélhetően csak ürügy volt. A bátor szerzetes az egyházatya-kiadások kritikájával kicsit messzire ment és műve alkalmasint indexre került. 1585-ben Rómában pápai parancsra egy megtisztított kiadást készítettek, mely a kigyomlált tévedések bűnét az eretnek nyomdász nyakába varrta. Eközben a szerző Isengrin második, még életében

megjelent kiadásán semmit sem mérsékel, másfelől a bázeliak sem botránkoztak meg bizonyos, a reformációt elítélő és panaszló kijelentéseken.

Ha valamely erők alkalmasak voltak arra, hogy a felekezeti ellentétet elfeledtessék, úgy ezek a misztika erői voltak. Jellemző módon nem a reformbarát Sadoletto, hanem egy olasz aszkéta és misztikus részesült egy bázeli összkiadásban, akit a katolikus egyház a szentjei közé vett fel. Lorenzo Giustiniani, mint Velence első, tetterős patriarchája is megtartja kolduló szerzetesi életvitelét, még ma is él a nép emlékezetében és misztikus, léleknemesítő írásainak népszerű fordításaiban, melyek némelykor Clairvaux-i Bernát tradícióját veszik fel. A bresciai összkiadás: 1506, és Párizs: 1514 után, Johannes Frobenius műhelye hozza ki Giustiniani írásait 1560-ban, jó évszázaddal a szerző halála után.

A spiritualizmus felé mutat egy másik, 15. századi kis mű. Georgius Trapezuntiustól nyomtatott Robertus Winter 1543-ban egy magyarázatot a János 21,20–23-hoz. A hely úgy érthető, hogy János az ítéletnapig megmarad az élők között és mint a felbomló egyház vezetője mártíriumot szenved. Végül „Joachimista eszméktől átitatott és erősen allegorizáló” a ferences Petrus Galatinus műve.